

היגיינה, מודרניות וציונות

דפנה הירש, 'באנו הנה להביא את המערב': הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט, קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ה, 482 + [4] עמ'

קשה לחשוב על מושג מתאים יותר מהיגיינה לבטא את מורכבות העולם המודרני. ההיגיינה הייתה מתמיד בלב ליבו של אתוס הקדמה והמודרניזציה כפי שבא לידי ביטוי בניקיון, ביעור מחלות, התנהגות חברתית, תודעה בריאותית (אישית וקיבוצית), וכן בשורשיה החברתיים והרפואיים של מדינת הרווחה. בה בעת שיח ההיגיינה היה מיוסד על חשיבה גזענית, על הבחנה מפלה בין קבוצות שנשענה על דימויים של לכלוך, חולי, הייררכייה חברתית ונחיתות, ולא פחות מכך על מדיניות כלכלית וחינוכית מתנשאת שעשתה רבות כדי לקבע הבדלים חברתיים. בשל מורכבות זו מושג ההיגיינה הוא מכלול אוניוורסלי רחב ומגוון של רעיונות, טכנולוגיות ומעשים של פרטים, קבוצות, חברות ומדינות. על כן מתמיד ניתן היה לעשות בו שימושים למכביר – להבחנה בין קבוצות, להשלטה של שיח ולמניפולציה פוליטית ותרבותית. שימושים אלה באו לידי ביטוי במקומות רבים – החל בבית, דרך המרפאה השכונתית, בית הספר, מוסדות ריפוי והבראה וכלה במוסדות מדינתיים, פוליטיים ותרבותיים. מכאן ברור מדוע התקשו היסטוריונים לקבוע למושג על שימושיו השונים מובן אחד. לכן ניתן לראות בו, כפי שנעשה בספרה המאלף של דפנה



הירש על הנחלת ההיגיינה בתקופת המנדט, שדה פעילות תוסס שמספר לא רק על עצמו – היגיינה כידע וכפרקטיקה – אלא על החברה שבה יושם ופעל, על מי שייצר והנהיג אותו, ועל מי שקיבלו, אימצו, התנהג לפיו, ואף דחה אותו. מובן כפול זה של היגיינה משך זה זמן את תשומת ליבם של היסטוריונים של העת המודרנית – הן של הרפואה והפרופסיה הרפואית והן של הגירה, לאומיות, גזענות ומדינת הרווחה. ספרה של הירש תורם תרומה משמעותית לספרות העשירה הזו בהציגו את המורכבות של ההיגיינה במקרה של הציונות והתפתחות היישוב היהודי בפלשתינה בתקופת שלטון המנדט.

חשיבותו של הספר בראש ובראשונה בהדגשת היכוא של מכלול ידע, תפיסות ומדיניות בריאותית וחינוכית. מורכבות התהליך משתקפת בניחות המורכב של המקורות ההיסטוריים המגוונים

בדומה להעברות תרבותיות אחרות שהזינו רעיונית ומעשית את המפעל הציוני – למשל במדיניות הגירה, בפיתוח כלכלי, ניהול חברתי וארכיטקטורה – מלוא המשמעות של ייבוא גוף הידע של ההיגיינה הייתה לא רק ברעיונות ובתפיסות אלא גם בסוכניו החברתיים: רופאים, אחיות, היגייניסטים, גופים ציבוריים כגון 'הדסה' וארגוני נשים אחרים, מתכננים חברתיים ואף פוליטיקאים מזרמים אידיאולוגיים ופוליטיים שונים. אלה טוו את הזיקות ההדוקות בין שיח ההיגיינה האירופי, תיקונו הרפואי והחברתי של העם היהודי והפרקטיקה הציונית, והם אלה שיישמוהו בפועל, במקומות חיוניים ביותר שהתגלמה בהם בנייתה של החברה היהודית בפלשתינה – בטיפת חלב, בבית הספר, בבית החולים ובבית.

על יסוד הבנה זו של ההיגיינה, שלא נבעה ממקורות ילידיים ומקומיים, אלא הייתה שיח מיובא, שנישא והועבר על ידי סוכנים חברתיים, ושתורגם לנורמות בריאותיות ולהדרכה מחנכת בתנאים הספציפיים של תקופת המנדט, הירש מפתחת את הטענה החשובה בדבר השימושים שעשו בהיגיינה. מצד אחד תפיסת ההיגיינה שהונחלה ביישוב נועדה לנרמל ולתרבת את יהודי מזרח אירופה: לבער מקרבם את החולי, להנכם לניקיון, לפתח בהם סדר, שליטה עצמית וגוף בריא, וכך לעשותם מרכיב חיוני בבנייתה של חברה לאומית יהודית חדשה בפלשתינה. גישות אלה של תרבות גופני ומנטלי ושל נרמול חברתי חברתי שביקשה הציונות לכוון בבסיסה החברתי. לפי תפיסות אלה מעשהו הציוני של היהודי המזרח אירופי לא היה רק עלייה, התיישבות ודיבור עברית; אלא השתנותו התרבותית, המודרניזציה שלו ואימוץ אורח חיים בריא, שמטרתו לדברי הירש הייתה אישית וקיבוצית כאחת – 'אמצעי לחזק את העם ולשמור עליו מפני דגנרציה, ודרך

ובמבנה הדיון. שני הפרקים הראשונים בספר מבהירים את מושג ההיגיינה, את זיקתו למושגי המודרנה וההשתלבות שהיו מקובלים בשיח על אודות התנוונות והשבחה של גזע בטקסטים שכתבו יהודים. הפרק השלישי שם דגש על היבטים מוסדיים בהתפשטות שיח ההיגיינה – במדיניות בריטית, בארגונים יהודיים, ובפרויקט התרבות של 'הדסה'. שני הפרקים הבאים דנים בייצוג הזהות היהודית בשיח ההיגיינה ובהתקבלותו ביישוב היהודי בתקופת המנדט. התרגום המוסדי של שיח ההיגיינה מובלט בשלושת הפרקים האחרונים בספר, שדנים באחיות, בבתי הספר ובתחנות לאם ולילד כסוכני תרבות של התהליך.

בניתוח מעמיק של הכתיבה על היגיינה ביישוב ושל הפעילים והסוכנים החברתיים של פרויקט ההיגיינה הירש מראה כי היגיינה הייתה מכלול של תפיסות והמלצות כאשר לגוף, לבריאות ולחינוך ילדים; אבל היא גם ביטאה העברה תרבותית של גוף ידע אירופי מערבי גרמני בעיקרו, שחלק מהותי של מרכיביו היו מדעיים וגזעיים, ושנועד 'לייצג את החוליים הכרוכים באורח החיים של היהודים ולהציג את הדרך הציונית כדרך מבוססת מדעית להבראה ולהשבחת הגזע' (עמ' 411). העברה זו מאירופה לפלשתינה הייתה לטענת הירש חלק מהאתוס של יצירת יהודי חדש בארץ – לאומי, מודרני, נקי, בריא, לא מנוון ורציונלי. ההיגיינה כמערך רפואי-תרבותי שיקפה את החיבור בין ציונות למודרניות ולמודרניזציה, הנגידה בין קהילות המוצא של יהודי מזרח אירופה ליישוב היהודי בארץ, והבליטה את תיקון הגוף ואת יצירתו הבריאה במסגרת בניין ארץ וחברה חדשה. 'בריאות לא הייתה עובדה ביולוגית בלבד, טוענת הירש, "האדם הבריא" היה הבניה תרבותית, שבבסיסה אידיאל אנושי בעל זהות חברתית-תרבותית ואתנית מסוימת [...] ההיגיינה זוהתה בשיח עם תרבותיות, עם מודרניות ועם המערב' (עמ' 183).

לאחד את הקולקטיב היהודי הטרזוגני באמצעות רפרטואר תרבותי משותף, מודרני ומערבי (עמ' 412). מבחינה זו היה בהיגינה מרכיב לאומי מאחד ומעצב, והציונות כאידיאולוגיה וכשפת מעשה של בניית אומה עשתה בו שימוש.

לעומת השימוש הלאומי המאחד הזה הבליטה הנחלת ההיגינה שימוש מקביל של הבחנה ובידול בין קבוצות חברתיות. יהודי מזרח אירופה המתורבתים הפכו בשיח מברל זה למערבים, ואילו מי שהיגרו לארץ מארצות המזרח התיכון היו למזרחים, שתפיסותיהם ונוהגיהם בתחום ההיגינה היו מנוגדים לאלה שהונחלו באותה עת ביישוב. הנגדה זו בין ישן לחדש ובין מערב למזרח עשתה את ההיגינה לאמצעי להבחנה חברתית בין יהודים יוצאי אירופה לבין יהודים מזרחים וערבים, וסימנה את מי שיש לתרבת כדי להכילו בגוף הלאומי המודרני. הדוגמה הבולטת לכך הייתה פעילותן של תחנות טיפת חלב, שהיו אמונות על 'המדיקליזציה של האימהות', ושהגדירו אימהות מעדות המזרח כאוכלוסייה הזקוקה לחינוך ולשיפור ההיגינה. חשיפת מהלך זה של הפיכת שיח מתרבת לשיח מברל היא אחת התובנות החשובות ביותר בספר שלפנינו, משום שהיא מצטרפת לספרות עשירה העוסקת בשימושים דומים של שיח היגינה בארצות אחרות ובמרכיבים האוריינטליסטיים שהוטמעו בו; ובעיקר משום שהיא מצביעה בצורה בהירה על מורכבות הלאומיות כשפה וכפרקטיקה ועל המחיר החברתי שלה. המחיר החברתי של המינוח המברל היה כפול. מצד אחד הוא שימש בעיצובה של עליונות כלפי החברה הערבית וכדרישה להיבדל ממנה. מהצד האחר אף שמטרת הנחלת ההיגינה הייתה להקנות לכל חברי הקהילה הלאומית היהודית בסיס תרבותי משותף, ההיבדלות מהמזרחים אפשרה ליהודי מזרח אירופה לתפוס עמדה מערבית, מה שהשפיע בטווח הארוך יותר על עיצובן של זהויות אשכנזיות ומזרחיות

ואף על מהלכי הדרה של מזרחים. 'הנחלת ההיגינה לאוכלוסייה המזרחית', קובעת הירש, 'לוותה בשיח שקבע את נחיתותה האינהרנטית, את אי-הכשירות שלה לחברות שוות ערך בקולקטיב הלאומי' (עמ' 414).

לכך מצטרפת תרומה נוספת ומרחיקת לכת של הספר. העברתו של מילון מושגי ההיגינה לפלשתינה ומהלכי תרגומו ויישומו בתנאים המקומיים – של החברה העירונית ברובה – אפשרו לעשות בו שימושים שונים, אך מלאכת ההבאה, התרגום והיישום של עולם התוכן של ההיגינה לא התמצתה באכיפת אידיאולוגיה קוהרנטית מלמעלה. בפועל הייתה ההנחלה מארג מורכב של משאים ומתנים, הן בקרב מי שעסקו בהנחלת ההיגינה והן בקרב מי שנדרשו לאמצה. אף שהספר מתמקד במאמץ ההנחלה, בעיקר בקרב אימהות וילדים, ולא בהתקבלות של שיח ההיגינה בפועל ובהיסטוריה חברתית של מי שלהם הונחל, יש לדגש שהירש שמה על תהליך ההנחלה כמשא ומתן בין קבוצות, מוסדות ויחידים חשיבות תוכנית ומתודולוגית עצומה. זאת משום שהרופאים, האחיות, המורים והמתכננים החברתיים לא היו בעלי תפיסה אחידה של היגינה ושל אופני יישומה. למשל העובדה שארגוני נשים היו גורם מרכזי במעשה ההנחלה העניקה לממד הגברי הדומיננטי של שיח ההיגינה גם פרשנות מגדרית; ההנחלה בחברה העירונית הארץ-ישראלית נדרשה לטקטיקות שונות מאלה שנקטו בחברה החקלאית ככלל והקיבוצית בפרט; המבנה החברתי של הציבור שאמור היה לנחול את שיח ההיגינה – על מרכיבי המעמד, העדה והמגדר שלו – הכתיב למנחילות השיח בטיפת חלב, בכתי הספר ובמרחב הציבורי צורות מגוונות ושונות של פנייה, דיבור והתנהגות. משא ומתן רב ממדי זה, שמהלכו והתקבלותו היו לכן תלויים במנחילים ובמקבלים כאחד, הדגיש את המורכבות של גוף

כמשא ומתן מורכב בין רעיונות, קבוצות ויחידים, אלא גם כחיבור מורכב ועדין בין המילולי למוחשי, בין המסר הציבורי לבין הגוף הפרטי, בין הספרה הציבורית לבין אינטימיות. כך למשל מבליט הספר כיצד היחס המילולי לניקיון וללכלוך בבתי ספר נקשר לגוף הילד, לתנועותיו, למגע בעור ולריח. אמירות גורפות על אודות טיפול יתר בתינוק, משך זמן ההנקה ותדירותה והצורך לפתח הרגלי סדר ודייקנות נקשרים בספר בצורה הדוקה למחוות גופניות, כגון החזקה ממושכת של תינוקות על הידיים, ולתחושות במרחב, כגון אוויר נקי וחוסר התנועה של תינוקות בחיתולים מהודקים. טשטוש הגבולות בין המופשט למוחשי קושר בין אידיאולוגיה לפרקטיקה, בין חשיבה על שינוי חברתי לבין הנדסה חברתית של קבוצות אוכלוסייה – יהודים מזרחים וערבים – שנתפסו כזקוקות לתרבות ולתיקון חברתי ומנטלי. בכך מעניק הדיון של הירש לראייה, למחוות גוף, לתחושה ולמגע מעמד שווה לזה של המלל הרפואי וההיגייני כמעשה הדרכה, טיפול וחינוך. לכן ההדרכה, הטיפול והחינוך היו לא רק תוצאות של חשיבה מנותקת ואמירה מרוחקת, אלא זירה מוחשית וממשית שבה התנהל המשא ומתן בין רופאים, אחיות ואימהות; היה זה מרחב גדול שהתאפשר בו לא רק קבלה של תפיסות רפואיות וחינוכיות אלא גם התנגדות להן; לא רק הסכנה מכנית עם אידיאולוגיה רפואית וחינוכית מיובאת, אלא גם מכלול מגוון של פרקטיקות אישיות והתנהגות בפועל של אנשי הפרופסיה המנחילים ושל האוכלוסייה המקבלת. מכאן מובנת הבחירה של הירש בהיגיינה המערבית ובתפקידה בהיסטוריה הציונית כנושא מאיר עיניים למחקר היסטורי – נושא זה מצביע בצורה בהירה על חשיבותן ההיסטורית של קבוצות מגוונות של גורמים שקיימו ביניהם יחסי כוח, שליטה וגזענות, ומטשטש גבולות ותיחומים מיושנים בין היסטוריה של לאומיות, מדיניות חברתית, מחוות גוף ורגשות.

הידע של ההיגיינה ושל מלאכת ההנחלה עצמה, את הטווח הרחב של עוצמותיה בתקופות שונות ואת תהליכי התקבלותה ודחייתה המגוונים. הבנה זו של התהליכים המורכבים של ההבאה והתרגום של המארג הרעיוני והטיפולי גם ממקדת את המבט בעולם העיסוק והפרופסיה של המנחילים. כל אחת מהקבוצות של מנחילי ההיגיינה – מורים, רופאי ילדים, אחיות בבתי ספר ואחיות טיפות חלב – פיתחה שפה עיסוקית, אינטרסים פרופסיונליים ותרבות קבוצתית משלה. לא פחות משהיו נשאות של גוף הידע של ההיגיינה, לאומי או מברל ככל שהיה, השתמשו קבוצות אלה במארג החשיבה של שיח ההיגיינה ובחיבוריו ללאומיות, לתרבות ולקיום הבחנות חברתיות – למשל בין אימהות אשכנזיות למזרחיות. שימושים אלה של קבוצות עיסוקיות ופרופסיונליות שהיו חלק מהחברה העירונית, ושאכפו עליה את שיח ההיגיינה, הושפעו לא רק מציונות או מהאתוס שחיבר את ההיגיינה לציונות אלא גם מסטטוס חברתי, מחיכוכים פרופסיונליים במקומות העבודה וממאבקים על יוקרה חברתית. ללא אלה לא ניתן להבין את המרכזיות של נשים במעשה ההנחלה, את המתחים בין הארגונים שעשו במלאכה ואת הממד העדתי במתחים שהיא יצרה בין מנחילים למקבלים. בכך הירש גם מבחירה את חשיבותו של חקר ההיסטוריה החברתית והתרבותית של אנשי המקצוע ונשות המקצוע ואת הצורך להציב היסטוריה זו בהקשרים מערביים רחבים בהרבה מאשר המסגרת המצומצמת של החברה היהודית המקומית.

הקשרים אלה, שהם חיוניים כשלעצמם לראיית ההיסטוריה של פלשתינה המנדטורית בפרספקטיבות אזוריות וגלובליות, משתמעים גם מהשלכה אחרת וחשובה לא פחות של הספר. הנחלת ההיגיינה האירופית משתקפת בספרה של הירש לא רק כמארג מיובא ומתורגם, ולא רק